

КРЕСТОВСЬКА НАТАЛЯ МИКОЛАЇВНА

Національний університет «Одеська юридична академія»,
доктор юридичних наук, професор кафедри
загальнотеоретичної юриспруденції, професор

ІСТОРИЧНІ ПІДВАЛИНИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО ТИПУ СОЦІОКУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Вихідною посилкою даної розвідки є запропонована В.С. Нерсесянцем типологія суспільств, які він поділяв на суспільства з правовою та суспільства з правовою культурою. Певною мірою це розмежування проходить по лінії Захід — Схід. Якщо для Заходу право постає як «найсвятіше, що є у Бога на Землі» (І. Кант), то східним соціокультурам властивий пріоритет релігії, традицій, філософії. Гіпотезою цього дослідження є те, що Україна, будучи європейською країною, тяжіє до правового типу соціокультури.

За найдавніших часів нашої писемної історії груба сила однозначно превалювала в управлінні, доказом чому є «примучування» київськими князями слов'янських племен до сплати данини, грабіжницькі походи до сусідніх країн тощо. Утім з розвитком та ускладненням суспільних відносин й вони усвідомили необхідність впровадження правил, за допомогою яких можна уникати конфліктів, розв'язувати виниклі спори, здійснювати адміністрування загальнозначущих справ. Київські князі Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах відомі не лише як жорстокі правителі, але й як перші законодавці.

Право Київської Русі типологічно було подібне до права європейських країн доби раннього середньовіччя: мало звичаєву природу, закріплювало станова нерівність, мало невисоку ступінь узагальнення (так, було відсутнє поняття злочину, але карались окремі його види), регулювало лише найбільш важливі для суспільства відносини. Простежується наявність двох традицій у розвитку європейського права: західної (римської) та східної (візантійської), причому Україна перебувала під впливом обох цих традицій. Розвитку права західноєвропейським шляхом суттєво зашкодила втрата політичної самостійності руських князівств, руйнування міст та деградація міської культури під час монгольської навали. Невипадково XIII століття на Русі не відмічено складанням будь-яких нових збірок правових звичаїв або нормативно-правових актів князівської влади, тоді як королівська влада та міста в Європі на той час були головними ініціаторами створення нових правових норм, їх систематизації, встановлення та реформування юридичних установ, передусім, судових.

Загальновідомим прикладом формування правового кодексу «знизу», за ініціативою спільноти, є магдебурзьке право. Через ефек-

тивність та досконалість механізму магдебурзьке право охоче брали за зразок численні міста по всій Європі, включно й українські. Так, уже 1301 р. галицький князь Лев Данилович передав право управління містом Перемишлем на основі магдебурзького права війтові Івану [1, с. 35]. Особливо відмітимо, що таке право поширювалось на містян будь-якої релігійно-конфесійної належності. Так, у підтвердному привілеї Сигізмунда I місту Києву (1514 р.) зазначалось: магдебурзьке право дається всім міщанам «...римское веры и греческое, и арменское» [2, с. 53].

Входження руських земель до складу Великого князівства Литовського та Польського королівства для розвитку права мало неоднозначні наслідки. З одного боку, позиція литовських князів, які урочисто обіцяли «новини не уводити, старини не рушити», зумовила продовження правових традицій Київської Русі та формування правових норм на місцевому ґрунті. Литовські князі видали низку привілеїв, які були підтвердними актами, тобто князь не формував правові норми, а лише погоджував складені на місцях правові звичаї та домовленості. По суті, вони були результатом договору на рівні влади та місцевої еліти про взаємні права та обов'язки. Уже в середині XV століття кримінальне право та судочинство Великого князівства Литовського було кодифіковано — видано Судебник Казимира 1468 р., до якого увійшли частково й норми указаних привілеїв.

XVI століття — це поворотний пункт в історії Європи. У сфері права поворот до гуманістичних засад означав, по перше, піднесення права як головного соціального регулятора, по-друге, повернення до проголошених ще за античності ідей природного права, тобто права, що випливає з природи людини як божого творіння. Традиційно цей поворот пов'язують з іменами західних мислителів. Але й русин нації польської (*gente Ruthenus, natione Polonus*) — Станіслав Оріховський — доводив, що природне право є першоосновою закону, запорукою свободи, рівності і справедливості, а метою держави є гарантування прав і свобод кожній людині. В ідеальному суспільстві всі підкоряються праву, а право не підпорядковано нікому — ні королю, ні сейму, ні шляхті, ні народу. «Закон же, якщо він є душею і розумом держави, значно кращий за непевну державу і вищий за короля. Отже, закон дорівнює королеві і навіть кращий і набагато вищий за короля» [3, с. 124].

До права апелював й православний митрополит Йов Борецький, відкидаючи безпідставні обвинувачення православних у шпигунстві на користь Османської Порти: «Не завинили ми тим ані перед Богом, ані перед маєстатом його королівської милості, ані перед Річчю Посполитою. А вчинили ми се згідно з правом канонічним та постановами соборів помісних і вселенських» [4, с. 289].

На право посилались й українські козаки, вимагаючи від влади Речі Посполитої утвердження своїх вольностей: «Певні ми, що колись таки

дочекаємось тої щасливої години — дістанемо поправу наших прав і вольностей рицарських», — писали козаки у своєму зверненні до сейму 1632 р. [5, с. 77] До права апелював Богдан Хмельницький, вказуючи на невиконання поляками умов Зборівського договору [6, с. 51]. Сподівання на правове вирішення конфлікту між українцями та Річчю Посполитою пронизують усі документи часів Визвольної війни.

Відмітимо, що у XVI–XVII ст., навіть за відсутності власних університетів, на руських землях було немало освічених правників, свідченням чого є по-перше, кодифікація права Великого князівства Литовського, по-друге, поширення правничої літератури. Зазначимо декларування принципу рівності кодифікаторами права. У передмові до кожного Статуту князь урочисто обіцяв «обдарувати законом» усіх мешканців князівства безвідносно походження, стану та релігійної ідентичності. Підтвердження тому було й у нормативній частині актів. Так, Статут 1529 р. урочисто оголошував, що «всіх у Великому князівстві Литовському одним правом судити мають» (розд. I, арт. 9). Аналогічна норма була присутня і в Статуті ВКЛ 1566 р. (розд. I, арт. 17).

Важливо й те, що це статутне право сприймалось як власне надбання, як звичний для народу спосіб впорядкування суспільних відносин. Один із кодифікаторів і видавець Третього Статуту, віцеканцлер Лев Сапега, у передмові до Статуту писав: «А вже якому народу і соромно прав своїх не знати, поготів і нам, адже не чужою якою мовою, але своєю власною права писані маємо...» [7].

Щодо поширення у Україні правничої літератури, то Н.М. Яковенко називає в її числі рукописні та друковані Литовські статuti, ухвали та коронні конституції сеймів, приватні кодифікації польського та магдебурзького права, коментарі до законодавства [8, с. 83–86]. Цим користались судді, адвокати, приватні особи.

Варто відмітити, що українські землі у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства, Речі Посполитої мали розвинуту судову систему, що є чи не найважливішою ознакою правової культури суспільства. Побиття та гвалт, пограбування, несплата боргу, заповіти, призначення опікунів для неповнолітніх дітей, утрата майна внаслідок наїзду сусіда, підпал маєтку, захоплення будинків і маєтностей, образа честі та гідності, межові спори — з усім цим українці звертались до суду, про що свідчать кількасот судових актових книг, що до нас дійшли. У князівсько-шляхетському середовищі поступово утверджувалося переконання в необхідності знання чинного законодавства, у соціальній корисності законів, важливості уміння користуватися правовим інструментарієм у практичній діяльності. Попри велику кількість «наїздів» один на одного українська шляхта уміла й домовлятися, оперуючи саме правовими способами і створивши своєрідну субкультуру примирення [9].

Додамо, що й непривілейовані верстви населення українських земель мали певну правову практику, зокрема, для них не було дивом звернення до суду, більше того — рядовим явищем був позов проти владної особи. Так, неодноразово господські слуги та містяни подавали скарги до Володимирського городського суду на володимирського ж вйїта Максима Лудовича, в тому числі й на його неправосудні рішення (записи про те є в актовій книзі суду) [10, с. 19, 23, 24].

Отже, можна констатувати, що великий гуманістичний поворот XVI століття заклав підвалини для формування на українських землях правового типу соціокультури, якій було властиве вирішення спорів та конфліктів, впорядкування суспільних відносин на основі права за допомогою юридичного механізму, чільне місце в якому займав доступний рівний для усіх справедливий суд.

Список використаної літератури:

1. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. — Львів, 2004. — 1282 с.
2. Делімарський Р. Магдебурзьке право у Києві / Ростислав Делімарський. — К. : Видавничий Дім «Соборна Україна», 1996. — 144 с.
3. Оріховський С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу / Станіслав Оріховський // Українська література XIV-XVI ст. — К. : Наук. думка, 1988. — С. 113-152.
4. Протестація 1621 року // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. — К. : Дніпро, 2001. — Т. 2. Кн.2. — С. 286-299.
5. Чухліб Т. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави: причини, укладення, наслідки. Ч. 1 / Тарас Чухліб // Український історичний журнал. — 2003. — Вип. 1. — С. 68-81.
6. Чухліб Т. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави: причини, укладення, наслідки. Ч. 2 / Тарас Чухліб // Український історичний журнал. — 2003. — Вип. 3. — С. 43-63.
7. Музиченко П. П. Статути Великого князівства Литовського — видатна пам'ятка права слов'янських народів / П. П. Музиченко // Актуальні проблеми держави і права. — 2009. — Вип. 49. — С. 7-14.
8. Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Наталя Яковенко. — К. : Критика, 2002. — 416 с.
9. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI — XVII століття) / Наталя Старченко. — К. : Laurus, 2014. — 510 с.
10. Володимирський Гродський суд. Подокументні описи актових книг / Наук. редакція: Г. Боряк, Л. Демченко. — К., 2002. — Вип. 1. — 228 с.